

A SIGNA PRAECURSORIA ÉRTELMEZÉSE AZ ÚJKORI ORTODOXIA ALAPJÁN

FAZEKAS BENCE

A címet illetően egy kis magyarázattal kezdeném. Fenn állhat a lehetősége, hogy az olvasó a címben szereplő „ortodoxia” szó alapján a 17. századi ortodoxiára gyanakszik, azonban én kizárólag egy írás-, ill. bibliaértelmezési módszert értek alatta, aminek jellegzetessége, hogy nem a liberális, és nem a neoortodox iskola (az irányzat, ami a teológiai liberalizmusra jelentkezett válaszul a 20. szd.-ban) szülötte. Ezt a hármas felosztást-megkülönböztetést Charles C. Ryrie alkalmazta többek között a rendszeres teológiájában.¹ Azt is szeretném tisztázni, hogy „újkor” alatt mit értek, mivel ez is elég tág fogalom lehet. Főleg 19-20. századi teológusoknál vizsgáltam a témát, e rendszer alól azonban néhány esetben kivételt képeznek bizonyos kortárs, 21. századi hittudósok. Ezek után térjünk rá tárgyunkra, a „signa praecursoriára.” A kifejezés azt jelenti: megelőző jelek, más szóval azok a jelek-előjelek, amiknek a Biblia tanúságtétele (ill. Krisztus szavai) alapján meg kell előzniük a parúziát, Urunk visszajövetelét. A nézetek eltérőek azt illetően, hogy ezek a jelek már beteltek-e, ill., hogy ebből következőleg Krisztus bármelyik pillanatban visszatérhet-e. Alapvetően az a kettősség húzódik meg a tárgykör mögött, hogy a) amennyiben a jelek beteltek, akkor a Fiú *bármelyik pillanatban* megjelenhet dicsőséggel (visszajövele küszöbön áll), viszont, b) ha a jelek még nem teltek be, akkor egyáltalán nem jelenhet meg bármelyik pillanatban, egészen az összes jel beteléséig nem – ez esetben a parúzia csak *közelgő*, a közeli vagy éppen távoli jövőbe helyeződik, és nem érhet minket teljesen váratlanul.² Egy híres elmélet van, ami igyekszik ezt az ambivalenciát áthidalni, és összeegyeztetni a jelek szigorú és érzékelhető beteljesülését az abszolút váratlan visszajövetellel: ez a diszpenzacionalista John Nelson Darby elmélete. Ő azt állította, hogy Krisztusnak két visszajövele lesz; az első teljesen váratlanul fog

¹ Ryrie, C. C.: *Teológiai alapismeretek*, Keresztény Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 1996, 25.

² „küszöbön álló” és „közelgő” felosztása: Berkhof, L.: *Systematic Theology*, Grand Rapids, Eerdmans (e-könyv formátum), 1996, Általános eszkatológia I. B.

bekövetkezni, ekkor Kr. titkosan fog eljönni és a szenteket magával fogja ragadni. Ez után a földön maradtak várhatják majd a második visszatérését, ami már nyilvános lesz, egyetemes ítélettel (mi ezt ismerjük utolsó ítéletként). Ezt a második eljövetelet fogják megelőzni a sorjában, észrevehetően, szemünk láttára betelő jelek, miközben a földön maradtak egy koncentráltan nyomorúságos-szenvedő időszakot élnek át.³ Ennek az elméletnek az egyház ezerhétszáz éves történelme során (ui. Darby a 19. szd.-ban élt) semmilyen hagyománya nem volt egyik felekezetben sem, és nekem sincsen okom rá, hogy kettős visszatérést tételezzek fel. Így ettől a teljesen más és újszerű megközelítéstől eltekintek.⁴ Tehát egyszeres visszatérés mellett a következő kettő (esetleg három) lehetőség áll fenn. Egyik, hogy a jelek (események) még nem teltek be, ezért Krisztus visszajövelele nem történhet meg bármikor. Louis Berkhof ezen elmélet képviselője, szerinte Jézus kijelentése, amikor azt mondta, hogy eljövelele közel van, az nem jelenti egyszerre azt is, hogy küszöbön áll. A példázat, mely szerint a szolga ura halogatja még a visszajöveletet,⁵ pontosan erre a nem azonnaliságra – „csak” közelgésre - utal. Akárcsak a tíz szűz példázata, ahol a vőlegény késik (Mt 25:5). Úgy véli, a gírák példázata⁶ pont az ellen a téves elgondolás ellen hangzott el, hogy azonnal eljön Isten országa. Pál és Péter szavai is ezt sugallják. Pálé, amikor azt mondja, hogy ne tántorodjunk el értelmünkűtől, ha valaki azt találná mondani, hogy Krisztusnak ama napja már itt van.⁷ Péter szavai is, amikor Isten és az idő viszonyáról beszél (az Úrnak ezer esztendő egy nap⁸). Egy súlyos és merész logikai érvet is felhoz, e szerint, azt tanítani, hogy Krisztus azonnal bekövetkezőnek mutatta be második eljöveteletét, annak kijelentésével egyenlő, hogy tévedett, mivel már kétezer év eltelt azóta, és még mindig nem következett be a várt eredmény.⁹

A másik lehetőség úgy hangzik, hogy a jelek előzetes betelése szükséges ugyan Kr. visszatéréséhez, azonban nem tudunk száz százalékosan meggyőződni a felől, hogy a jelek a történelemben beteltek-e. Lehetséges, hogy beteltek, de nem biztos. Ezt az elméletet Wayne Grudem fogalmazza meg, az ő tálalásában ez a mondat így hangzik: valószínűtlen, de lehetséges, hogy a megelőző jelek már mind beteltek.¹⁰ Ez a megközelítés azért figyelemreméltó, mert egy elmélet-ötvetet.

³ Grudem, W.: *Systematic Theology*, Grand Rapids, Zondervan, 2000, 1100.

⁴ Rádásképp megjegyzem: a diszpenzacionalista-premillenarizmus rendszere annyira elkülönült, hogy külön szerteágazó problémakörrel rendelkezik, ezért is jobbnak találtam eltekinteni tőle.

⁵ Mt 24:48

⁶ Lk 19:11

⁷ 2Thessz 2:2.

⁸ 2Pt 3:3-9.

⁹ Berkhof 1996, Általános eszkatológia I. B.

¹⁰ Grudem 2000, 1101.

Konklúziójában olyan nézet, ami azt mondja, hogy tk. bármelyik pillanatban visszatérhet Urunk, míg elemeiben olyan, mint Berkhofé, ami az Ítéletet csak a megelőző jelek beteljesülése utánra teszi lehetségessé.

Elméletben fennállna még egy harmadik lehetőség is, nevezetesen, hogy Kr. eljövételét megelőző összes jel egyértelműen, ellenőrizhetően betelt, és ezért bármikor megeshet a parúzia. Ez a nézet jellemző csak korábban, a reformáció érájában volt.

Megemlíteném még Millard Erickson kísérletét, aki szintén igyekszik összehangolni a visszajövetel küszöbön állóságát és közelségét, de úgy, hogy a hagyományos álláspontnak megfelelően, szintén egyetlen második eljövételt enged meg. Először Berkhofhoz hasonló módon cáfolja azok kijelentését, akik azonnali visszatéréshez ragaszkodnak, mondván, hogy Kr. visszajövetele pontos idejének nem tudása még nem jelenti azt, hogy nem tudhatunk olyan időszakokról, amikor biztosan nem fog megjelenni. Majd abból következtet, hogy bizonyos események-folyamatok mindenképpen lezajlanak a visszajövetel előtt (és nélkül), mint pl. az evangélium hirdetése minden népnek,¹¹ Péter apostol megöregedése és erőtlené válása,¹² vagy a templom lerombolása.¹³ Ezek nem azonnali visszatérést fejeznének ki. Másfelől viszont Erickson mégis tartja magát a kijelentéshez, miszerint igaznak kell lennie annak az állításnak is, hogy a második eljövetel küszöbön áll. Az a megoldási javaslata, hogy az Úr eljövetele nem annyira egyetlen esemény, hanem inkább egy esemény, amit történések, előjelek hálója vesz körül olyan formán, hogy az egész együttes összetartozik. Így hát utalhatunk a visszajöveteli eseményrendszerre, mint küszöbön állóra (imminent), noha a visszajövetel maga még csak közelgő (impending) esemény.¹⁴

Még mielőtt rátérünk a jelek tüzetes tisztázására, egy fontos problémát meg kell válaszolnunk. Miért szolt úgy Krisztus a Mt. 24:34-ben, mintha a megelőző jelek nem csak a végítélet előtt, hanem egyszerre az akkori nemzedék életében teljesednének be? Charles Hodge erre azt a magyarázatot adja, hogy a 24. és 25. fejezetben a Mester három különböző kérdésre adja meg a választ egymás után, különösebb elválasztás nélkül. Az első, hogy Jeruzsálem és a templom mikor romboltatik le, a második, hogy mi lesz eljövételének jele, a harmadik, hogy a világ vége mikor fog bekövetkezni. Amikor a 34. v-ben arról van szó, hogy a nemzetség nem múlik el, míg mindezek meg nem lesznek, akkor e vers b) részében a „mindezek” csak Jeruzsálem pusztulását, valamint az egyház, azaz Krisztus királyságának földi elterjedését jelentik. A mondat első felében szereplő ἡ γενεὰ

¹¹ Mt 24:14.

¹² Jn 12:18.

¹³ Mt 24:2.

¹⁴ Erickson, M. J.: *Christian Theology*, Grand Rapids, Baker, 1990, 1193-1194.

αὐτη pedig a zsidó népre utal, mint olyan csoportra, amely nem fog megszűnni népnek lenni.¹⁵ Pap Géza szerint e szó a zsidók hitetlen táborára is utalhat,¹⁶ ami szintén nem fog teljesen feloldódni. Úgy gondolom, e két megoldás közül valamelyik a leglogikusabb, azonban bátorkodnék még két javaslatot felhozni. Egyiket szintén Hodge említi meg, e szerint itt kétértelmű próféciaőről van szó. Részben a jelen számára is üzenetet hordozott, másrészt magasabb értelemben véve a jövőre mutatott. (Ez a megközelítés nagyon hasonlít az ókori Tychonius rekapituláció elméletéhez, aki azt mondja, az idői aspektusok összemosódnak az adott részben, amiben ezáltal egyszerre tartalmaz a végidőkre, és a jelen korszakra vonatkozó utalásokat is.)¹⁷ A másik javaslat, Edward A. Litton anglikán teológustól származik. Ő egy analógiával oldja fel a feszültséget. A közeli és távoli események együttes előfordulását az adhatja, hogy Krisztus nem tett hangsúlyos különbséget a jelenkori és az végső események között, mivel mindkettő alkalmával testi természetben van jelen, ill. lesz jelen (ez a gondolatmenet akkor válik érthetővé, ha meggondoljuk, hogy Krisztus a köztes időben is eljött, de más minőségben, amikor Követe, a Szentlélek pünkösdkor leszállt az egyházra.)¹⁸

Most, hogy minden főbb általános probléma elhárult, vegyük szemügyre a konkrét jeleket. Ahhoz, hogy ezeket a legkönnyebben átláthassuk, csoportosítanunk kell őket. Egy négyes csoportot látok megfelelőnek a használatra, egyelőre csak az első kettőt részletezem. Úgy látszik, hogy vannak bizonyos *ciklikus jelek*, és vannak *nem ciklikus jelek*. A ciklikus jelek alatt azt értem, hogy kevésbé konkrét, nem annyira egyedi jelek, amelyek vagy ismétlődően elő- előfordulnak, vagy ha úgy tetszik, általános történelmi folyamatok. E ciklikus jelek tehát folyamat-jellegűek. E jelekkel kapcsolatban azt fogom megállapítani, hogy mivel sok alkalommal jelennek meg egymás után, ezért nem áll módunkban kiszűrni, hogy megelőző jeleknek voltunk tanúi, vagy csak hétköznapi történéseknek. A másik csoportba a *látszólag* nem ciklikus jelek tartoznak. Azért fogalmazok így, hogy látszólag, mert a velük kapcsolatos konklúzióm is az, mint a ciklikus jeleknél: több eseményt is rájuk vetíthetünk, de nem fogjuk tudni eldönteni, hogy melyik volt közülük az egyedi jel, az a bizonyos, ami a parúziát megelőzi (ez áll az evangélium végső hirdetésére, és az Antikrisztus megjelenésére). Más esetben azt is lehetségesnek tartom, hogy egy hagyományosan nem ciklikus egyedi jel esetében egyáltalán nem egyedi előjel beteljesüléséről van szó, hanem egy kiválasztáshoz kapcsolódó másfajta ígéretről, ami nem is sorolható a signum

¹⁵ Hodge, C.: *Systematic Theology*, 3. kötet. Peabody, Ma, Hendrickson Publishers, 2008, 799-800.

¹⁶ Pap Géza: *Vigyázzatok!* Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 31. (Ő némileg "kilóg" a tárgyhoz kapcsolódó forrásaim közül, azonban gondolatait a megelőző jelek témájában annyira jelentősnek találtam, hogy ragaszkodtam a felhasználásukhoz néhány helyen.)

¹⁷ Tychonius: *Szabályok könyve*, Budapest, Hermeneutikai Kutatóközpont, 1997, 73-74.

¹⁸ Litton, E. A.: *Introduction to Dogmatic Theology*, Bristol, James Clarke & Co., 1960, 580-581.

praecursoriumok közé (a zsidók nemzeti és egyetemes megtérésére gondolok). Összefoglalva, a legtöbb jel a bibliai leírás alapján teljesen egyedinek látszik, ami azt jelenti, hogy elméletben egyedi és egyszeri is, azonban a gyakorlatban nem fogjuk tudni egyetlen, tapasztalható, érzékelhető eseményhez kötni – teljes bizonyossággal semmiképp sem.

A sorra vételt indítsuk el a *ciklikus jelekkel*. Mivel e jelekből számos van, ezért célszerű további alcsoportokat alkotni velük a jobb áttekinthetőség és rendszerezés végett. A) Egyik csoportba tartoznak a nyomorúságok, avagy a nagy nyomorúság, ill. a gonosz erőinek növekedése vallási szempontból. Más szóval élve ez az egyház üldözése. B) Emeljük ki a nem mennyei eredetű jeleket és csodákat összekötve a hamis krisztusok és álpróféták elburjánzásával. C) A harmadik csoport a *természeti csapások* és talán ezzel rokoníthatóak a nagy jelek az égen. A politikai csapásokat is sorolhatjuk ide, amennyiben egy elnyomó hatalom világi jellegét hangsúlyozzuk (ha az egyházat, akkor A) csoportba kerülnek).

W. Heyns a C) csoportot a Mt 24:7 alapján háborúkkal, éhínségekkel és földrengésekkel köti össze, továbbá a Mt 24:29 alapján a nap és a hold elsötétedésével, és a csillagok lehullásával. Nyilván azért, mert az égi jeleket nem természetfeletti jelekként kezeli, hanem kozmikus, naprendszerbeli, természetes (noha káros) mozgásoknak fogja fel őket.¹⁹ Elgondolása alapján lehetségessé vált számomra a természeti csapások (C csoport) további megkülönböztetése. Úgy vettem észre, hogy ezek egyfelől elvadul政治ikai konfliktusok, másrészt szociális természetű csapások, amelyek kifejezetten/főleg az embert sújtják, harmadrészt pedig olyan csapások, amelyek az egész természetet érik, és mindent, ami rajta van. Ez utóbbi jelenségek akkor is tetemes károkat okoznának a bolygónak, ha ember nem élne rajta (csillaghullás, világító égitestek kihunyása, földrengések). Míg a társadalmi vonatkozású természeti csapások értelmüket veszítik, súlytalanok lesznek, ha ember nincs, vagy nincsen központi helye a történelemben (éhínségek, betegségek-járványok). A természeti csapások maradék fajtájánál – a zsarnoki politikai erődemonstrációknál – úgy tűnik, hogy mintha az emberi nem büntetné saját magát. (Mivel a betegségek és a kataklizmák inkább kívülről jövő ártalmak.)

De akárhogy is rendezzük ezen előjeleket, az állandó tényező marad, hogy mindenképpen ciklikusak. Semmi egyedi-egyszeri nincsen bennük. Korszakról korszakra előfordulnak, sőt már Kr. előtt is tapasztalhatóak voltak. Isten egyháza a történelemben mindig is támadásoknak volt kitéve, amelyeknek nem mindig tudott ellenállni, és olyankor mindig különös nyomorúságot kellett átélnie. Hamis krisztusok és próféták is minden korszakban támadnak – itt elég, ha pl. egy Moon-szektára gondolunk. A furcsa csodajelekből sincs hiány, de régen se volt.

¹⁹ Heyns, W.: *Református Dogmatika*, Budapest, A Holland-Magyar Református Bizottság, 1925, 397.

A természeti katasztrófák általánosságát meg a legkönnyebb észrevenni. Mégis, esetleg feltételezhetjük, hogy a nyomorúságok és politikai elnyomások, az üldözések, sőt, még a természeti jelenségek is mind drasztikusan, az eddigiekhez képest hatványozottan fognak erőre kapni – amit akár észlelhetnénk is. Azonban ilyen esetekben mindig feltehetjük majd a kérdést, hogy a jövőben nem lehet-e még ennél is rosszabb? Hogy a jövőben nem lehet-e még a jelen viszonyokat is alulmúlítani? Kétlem, hogy biztos nemmel tudnánk felelni egy ilyen kérdésre – *e tény ismét oda vezet minket, hogy a ciklikus jelek esetében soha nem határozhatunk meg biztosan egy cezúrát, miszerint eddig nem kezdődtek meg a megelőző jelek csapásai, azonban pl. a mai napon hirtelen megindultak.*

Most vegyük sorra a *látszólag nem ciklikus jeleket*. A teológusok egyetértenek abban, hogy ezekből három főbb van: 1) Az evangélium hirdetése a világon minden népnek. 2) A zsidók nemzeti, vagy egyetemes megtérése. 3) Az Antikrisztus megjelenése.

Kezdjük az elsővel, *az evangélium terjedésével*. Magához a tényhez nem férhet kétség, igen egyértelműen ki van jelentve. Máté evangéliumában úgy jelenik meg az esemény, hogy az evangélium minden népnek hirdettetik, az egész világon (Mt 24:14), míg Márknál csak úgy, hogy minden pogánynak (τὰ ἔθνη). Felvetődhet a kérdés, hogy az ige terjedése mit jelent pontosan? Magába foglalja-e, hogy effektíven működik is, és általa a népek meg fognak térni? Berkhof azon a véleményen van, hogy indokolatlan az az elképzelés, hogy minden nemzet egésze elfogadja az örömhírt. Szerinte az evangéliumnak bizonyágtevő szerepe van az adott ország népe számára, hogy döntéshozatalra szólíttassanak fel az ott lakók, és a későbbiekben már ne mondhassák, hogy nekik nem lett felajánlva a választás esélye. Ekkor e signum csak általánosan szól az adott néphez, de annak nem minden egyes tagjához (magyarán minden egyes polgár elérése nélkül is beteltnék fog számítani az előjel). Ugyanakkor azt is vallja, hogy e tervben az is benne rejlik, hogy minden pogány népből lesz, aki meg fog térni.²⁰ Én a magam részéről aláírom, hogy ésszerű egy ilyen terv feltételezése, azonban egyértelmű kijelentés nincsen rá vonatkozólag, hacsak nem kapcsoljuk ide a Jel 7:9-et, amikor minden népből megjelennek szentek a mennyben. Még ha így is teszünk, a nevezett igerész akkor is csak közvetve kapcsolódik a megelőző jelekhez, mivel szigorúan véve azokhoz csak egy-egy folyamat, vagy esemény (igehirdetés) tartozik, míg a Jelenésekben egy eseménynek az eredményét láthatjuk; és különben is, ez a gondolatmenet csak abban az esetben helytálló, ha a minden népből megjelenő szenteket nem „mindenféle” népből megjelenőknek értelmezzük. Mindazonáltal

²⁰ Berkhof 1996, Általános eszkatológia I. B. 1.

Berkhof meglátásának azt a részét Sebestyén Jenő is maximálisan osztja, hogy az evangélium univerzális proklamációja nem jelenti, hogy minden nép minden egyes tagja meghajlik Krisztus előtt, hanem csak azt, hogy egy-egy népen belül az evangélium áramlani fog, és így lesznek, akik hatékonyan be is fogadják. Ebből azt a következtetést is levonja, hogy a világ végéig köt minket a pogány népek misszionálásának küldetése – amit mellesleg ő a zsidók nagyobb számú megtérése előfeltételének tekint.²¹ Oosterzee meglehetősen pesszimista hangot üt meg, és nyomatékosítja, hogy az evangélium terjesztésével párhuzamosan a világ is egyre inkább romlani fog, annak megfelelően, hogy az aratásig nem csak búzának kell érnie, hanem vele együtt a konkolyoknak is. Nála tehát szó nincsen arról, hogy a különféle népek mindenestül üdvözülni fognak, hanem csak az a reláció, hogy az evangéliumot megismerik, hogy az később ellenük vagy mellettük tanúskodjon.²² Grudem azt az opciót veti fel, hogy elképzelhető, hogy ez a jel is betelt már Pál idejében, ui. az apostol azt nyilatkozza, hogy az evangélium „hirdettetett minden teremtménynek az ég alatt,” amelynek ő maga is szolgálója volt (Kol 1:23).²³ A szereplő kifejezés az „én πάση κτίσει”, amit esetleg lehetne “az egész világon”-ként is visszaadni. Talán egy csöppet merész állítás, hogy ez a rész kellően igazolná a jel beteljesültségét, mivel valószínűbb, hogy Pál az oikumenére célzott, ahova az evangélium legtávolabb elérhetett a korai császárkori Róma idején, és ahova az apostol maga is képes lehetett elutazni (kb. Hispánia, Etiópia és Perzsia által behatárolt terület). Ebből következőleg nem valószínű, hogy az evangélium univerzális elterjedése korunknál – ami a civilizáció békés offenzívájának kora -, korábban beteltesült. Sajnos azt sem tudjuk megállapítani, hogy napjainkra betelt-e ez az előjel, mivel még a legpontosabb vallási statisztikai adatok is tévedhetnek, ha egy szem falvakon múlik az ügy. Ezen túl az is igaz, hogy még pontos felmérések esetén is elképzelhető, hogy egyes elszigetelt települések elkerülik a kapcsolatfelvételt (pl. mert szigeten, vagy dzsungel mélyén találhatóak). A helyzetet csak még jobban komplikálja, hogyha az egyházat univerzálisnak fogjuk fel, és Földön kívüli értelmes életet is feltételezünk. Ez esetben az egyháznak az univerzum Földön kívüli részére is érvényesítenie kellene a küldetését – ami egyúttal végképp beláthatatlan messzeségekbe tolná ki az előjel beteljesülését. *Összességében bármennyire is jellegzetes eseményről van szó az evangélium legteljesebb elterjedésénél, megtörténtének ideje aligha lesz számunkra beazonosítható.*

Nézzük a második nem ciklikus jelet, *a zsidóknak még az utolsó ítélet előtti, nemzeti, vagy nem nemzeti, de egyetemes megtérését.* A megkülönböztetést azért teszem, mert a nemzeti megtérésen azt értem, hogy a zsidó nép saját földjén

²¹ Sebestyén Jenő: *Református Dogmatika*, 5. kötet. Iránytű kiadó, Gödöllő, 1994, 47-48.

²² Oosterzee, J. J.: *Christian Dogmatics*, General Books LLC, 2010, 795-796.

²³ Grudem 2000, 1101-1102.

fog megtérni, tehát úgy, hogy földi áldásoknak, helyreállításnak is részese lesz. Elméletileg lehetséges a kollektív megtérésük olyan formában is, hogy anyagi áldások nélkül történik. Ez esetben a diaszpórikus zsidóság tagjai térnek meg mind.²⁴ Néhány igehelyet emelnék ki, amelyek felhasználhatóak e két elképzelés védelméül. Fel lehet hozni Kr. szavait, aki úgy szólt, hogy a zsidók nem fogják őt látni addig, míg nem mondják, hogy áldott, aki az Úr nevében jön.²⁵ Pál apostol Rm 11. fejezete is ezt sugallja – vagy legalábbis gondolhatjuk, hogy ezt sugallja. Ugyanerre használható egy ÓT-i részlet is, amikoris Dávid házának egész földje sír, mégpedig amiatt, hogy átszegeztek egy egyetlen fiút.²⁶ Ezeket olvasva egyaránt gondolhatnánk mind a nemzeti, mind a nem-nemzeti, de kollektív megtérésre. Mivel a nemzeti megtérés számos ponton kikezdhető, a fenti igehelyektől függetlenül is, azzal kezdem.

Először is, akik a nemzeti restaurációs megtérést vallják, nem tehetnek mást, minthogy olyan ÓT-i ígéretekre hivatkoznak (pl. Ezékiel végső fejezetei), amelyekben nem csak regionális helyreállításról van szó, hanem egyszerre a templom, a zsidó papság, és az áldozati kultusz helyreállításáról is. Azonban ezen kijelentésekről tudjuk, hogy az ÚT szellemiségével, és Krisztus váltságshalálával nem egyeztethetőek össze szó szerint, következőképpen jelképes értelemben kell vennünk őket. Urunk áldozata után lehetetlen a visszatérés a rendszeres áldozatokra. A régi ígéretek jelképes értelmezése egy sajátos nyelvezettel magyarázható. E szerint az ÓT-i fogalmaknak meg van az ÚT-beli párjuk. Ekként Dávid Krisztust (a Messiást); Jeruzsálem, Sion az egyházat; Izrael és Jákob az egyház népét; míg kánaáni helyreállítás és annak eljátszása az Istentől kapott lelki jutalmakat vagy éppen jutalomhiányos állapotot érzékeltetik.²⁷ Azt is észrevehetjük, hogy ez a nyelvezet fordítva is megtalálható, amikor az apostol a keresztényekről beszél, mint lelki Izráelről (Rm 4 és 9), vagy, mint Ábrahám magváról (Gal 3).

Ráadásul a nemzetként való feltámadás azt is feltételeznél, hogy a zsidó népnek a megkülönböztetett (választott népi) státusza megmaradt. Azonban ezzel egyértelműen szembeszáll a Szentírás, amikor tagadja, hogy bármiféle Isten előtti különbség lehetséges zsidó és görög között,²⁸ továbbá amikor a két nemzetség közötti válaszfal leomlásáról beszél.²⁹ Ráadásul, ha azt mondjuk, hogy a zsidó nép Isten előtt különb, vagy valamilyen formában előbbre való az egyház többi részénél, azzal voltaképp egy népi alapú személyválogatást hagyunk jóvá. Ilyen gondolatmenettel termet, erő és vagyoni helyzet, vagy bármi testi szempont

²⁴ Ch. Hodge sugallja ezt a megkülönböztetést: Hodge 2008, 3. kötet, 807-808.

²⁵ Mt 23:39.

²⁶ Zak 12:10,12.

²⁷ Hodge 2008, 3. kötet, 808-809.

²⁸ Gal 3:27-29.

²⁹ Ef 2:11-22; kiemelten a 14. v.

alapján is disztinkválni lehetne a gyülekezeten belül.³⁰ E különbségtétel kérdése még visszatérek a Rm 11 kapcsán.

Láthatjuk, hogy a zsidóság nemzeti megtérése nem tartható, azonban ezzel még nem zártuk ki a diaszpórikus kollektív megtérést. Az eddigiek tükrében nézzük meg a korábban felsorolt pro-érveket. Először azt, hogy Krisztus szerint a zsidóság addig nem látja Őt viszont, míg azt nem mondják, hogy az Úr küldöttei áldottak. (Mt 23:39) Ezt a mondatot végső soron érthetnénk a megtérés megjövendölésének is, azonban lelki értelemben is értelmezhető. Úgy az értelme az, hogy nem fogják meglátni az Urat lelki szemeikkel (azaz szívükkel) addig, míg meg nem térnek. Azt is vegyük tekintetbe, hogy e résznél a megszólítottak egyértelműen a farizeusok, ill. a népnek egy engedetlen része (36. v.), akik ilyenek lévén hitetlenek, és megtérés előtt állnak. Tehát e szakasz már csak a címzettjei miatt sem használható fel a zsidóság kollektív megtérésének igazolására, mivel nem szerepel benne az egész nép, csak egy tömeg. A zakariási részről pedig – ahol Dávid háza megbánást tanúsít (Zak 12:10,12) –, egész egyszerűen azt is lehet tartani, hogy a síró „egész föld” megközelítő és általános értelemben szerepel, és nem egzaktul a nép plérómáját fejezi ki. Mindazonáltal talán ez a rész szolgáltathatja a legnyomósabb érvet, ami a zsidók nem-nemzeti (azaz anyagi áldások nélküli), de kollektív megtérését illeti. Hogy miért nem Pál apostol rómaiakhoz írott szavait (11. fej.) sorolom a legnyomósabb érvenek? Azért, mert erről úgy gondolom, hogy egyáltalán semmit nem szól a zsidók kollektív megtéréséről.

A probléma magvát a Rm 11: 25-26 szavai adják, ahol azt olvassuk, hogy „a megkeményedés Izráelre nézve csak részben történt, a meddig a pogányok teljessége bemegy. És így az egész Izráel megtartatik.” Továbbá az apostol igen nagy erővel tagadja a zsidók elvetését: „nem vetette el Isten az ő népét.” Ez első pillantásra azt sugallja az olvasónak, hogy a zsidó-pogány megkülönböztetés valamilyen formában mégiscsak továbbra is él. Erre azt kell, hogy mondjam, hogy ez helytelen asszociáció gyümölcse. Jusson eszünkbe az Isten előtti népi különbségtétel elmúlta (Gal 3), valamint a választófal leomlása (Ef 2). Ehhez kapcsolnék még többletként két jellegzetes részt, amik azt fejezik ki, hogy a zsidóság, mint kollektíva privilegizált helyzete megszűnt. Egyik Jézus rejtelmes beszéde, amiben azt juttatja kifejezésre, hogy keletről és nyugatról jönni fognak, akik a zsidók helyét betöltik.³¹ A másik szintén Jézus mondata, miszerint új népnek (amely nép az egyház) adatik Isten országa, aki ki is használja majd.³² Ha így állunk, már csak arra kell megadni a választ, hogy mit értett Pál azon, hogy a zsidó nép nincs elvetve. Egyértelműen azt, hogy tagjai, *egyénenként* nem lettek elvetve,

³⁰ Hodge 2008, 3. kötet, 810-811.

³¹ Mt 8:11-12.

³² Mt 21:43.

azaz számukra is ott van a megtérés és az egyházba kerülés esélye (ennek példája Pál maga is, 1.v.). De ez önmagában nem fejez ki pozitív ígéretet a zsidóságnak.

Most térjünk rá a részleges megkeményedésre. Hogy elkerüljük a szöveg félreértését, nézzük meg a fejezet eleje alapján, hogy hogyan kell értenünk ezt a fogalmat. A 4-5. v-ből az derül ki, hogy amint hajdanán Illés idejében egy maradék megtartatott a hitben, ugyanúgy tartatik meg egy maradék a jelenlegi szituációban is. A kegyelemből való megmenekülés régen sem volt érvényes a nép teljességére. Tehát nem indokolt a megtérést sem az egész népre kiterjeszteni, hanem csak annak egy részére. E gondolatmenetnek látszólag ellent mond, hogy a 26. v-ben egész Izrael megtartatik.

Azt ajánlom, hogy ezt a szót lelki Izraelnek értsük.³³ Egyrészt azért, mert a soron következő versben úgy történik rá utalás, mint Jákobra. Fentebb taglaltuk, hogy a bibliai nyelvezet alapján Jákob az egyház népét jelenti (az egyházat, akitől elfordítja a Szabadító a gonoszságot – 26b). Másrészt azért sem lehet itt testi Izraelről szó, mert az előtte való, 25. vers alapján akkor fog beteljesedni Izrael száma, amikor a pogányok teljessége bemegy. Ez azonban nem lehet egy idők vége előtti momentum, mivel azzal valami hasonlót mondanánk ki, minthogy holnapig a pogányok megtérhetnek, de holnapután már csak zsidók térhetnek meg. Ez pedig azt jelentené, hogy az idők vége előtt már jóval az összes pogány predestinálva lenne a kárhozatra, ami ellentétes Isten gondviselésével. Mi azt valljuk, hogy az Emberfia visszatérésének pillanatáig mindenkinek, mindenképpen van esélye a megtérésre. Tehát az „amíg a pogányok teljessége bemegy” félmondat a világ végét jelenti.³⁴ Ezen értelmezéssel a teljes szövegösszefüggés más értelmet nyer: a részleges megkeményedés - ami valójában a nép nagyobbik részét érinti, ui. az eredeti szövegben nincs „csak” részleges megkeményedés -, jelen eónban mindvégig fog tartani. Ugyanez pozitívan megfogalmazva: a zsidóságból egy maradéknak a megtartatása örökké fog tartani, azaz folyamatos lesz.³⁵ A pogányoknak nincsen ilyen ígéretük, hogy az egyház valamilyen mértékben folyamatosan létezni fog közöttük.

Én ezt tekintem az apostol által a zsidóságra érvényes „kiváltságnak”, ami az atyák szeretete miatt létezik (28b). Ebben – és egyedül ebben - nyilvánul meg Isten megbánhatatlan ajándéka és elhívása (29. v.). Ajándék, ami a régi patriarchák Istennel való szövetsége miatt érvényesül, de ami egyénileg a zsidók életében nem nyilvánul meg.

Tehát végeredményben az Izrael beteljesüléséről szóló képlet úgy néz ki, hogy a

³³ Kálvin véleménye is ez volt.

³⁴ Pap 1999, 66.

³⁵ Pap 1999, 69.

hívő-maradék zsidóság és a megtért pogányság csoportjai adódnak össze, és ez együtt eredményezi az egész lelki Izraelt.

Ha valaki nem találná elég meggyőzőnek érvelésemet, számára alternatíva lehet, hogy a zsidók igenis számíthattak egy nagyméretű megtérésre, csakhogy az a megtérés már végbement eddig valamikor a történelem során, és ennek Pál az egyik reprezentánsa. (1. v.)³⁶ Számunkra észrevétlenül lefolyhatott vagy azért, mert a korai idők nagyszámú zsidó kereszténységében teljesedett be (ami sajnos kiveszett, vagy lecsökkent később), vagy azért, mert fokozatosan valósult meg, és azt kell érteni alatta, hogy a századok során folyamatosan akadtak zsidók, akik mindig meg-megtértek. Ők összevéve a nagy zsidó megtérés. Aztán az is lehet, hogy napjaink messiáshívő hullámában töltetett be a jel. *Ám egyik elképzelés alapján sem várható a zsidók tömeges megtérése észlelhető megelőző jelként.*³⁷

Ezek után elérkeztünk harmadik nem ciklikus elöljelünkhöz, ami az *Antikrisztus megjelenése*. Talán a leghelyesebb, ha onnan indulunk, hogy az Ellenkrisztus képe milyen volt az egyházi hagyományban. A középkorra már egy rendkívül részletesen kidolgozott hagyományanyag állt a teológusok rendelkezésére, amit Sebestyén Jenő kifejezésével, joggal nevezhetünk antikrisztusi legendakörnek. Ez számos olyan elemből tevődik össze, amelyeknek Krisztus élete eseményei adják az alapot, csak épp torzított formában. A legendakör nagy vonalakban a következő: Az Antikr. házasságtörésből születik (Kr. és Szűz Mária vádja volt), anyja prostituált, vagy vétkes apáca. Apja püspök. Fogantatása helye, Babilon, Egyiptom vagy Róma. Születési helye Galilea. Gyermekeveit Bethsaida és Korazin („átkozott” városok, mint Szodoma és Gomora) környékén tölti, ahol varázslók és boszorkányok nevelik fel és veszik pártfogásukba. Mikor nyilvánosan működni kezd, magát fogja Messiásnak feltüntetni, Krisztust meg csalónak. A zsidókat meg fogja nyerni azáltal, hogy bizonyos külsőséges dolgoknak eleget tesz: felépíti a templomot, és helyreállítja a kultuszt. Kormányzásában rafinált lesz, először populáris és mérsékelt, majd magát fogja isteni színben feltüntetni és imádtatni.³⁸ Egyéni képességei is rendkívüliek lesznek, mindent egybevéve, amolyan szuperembernek (superman) nevezhetnénk.³⁹ Kiváló szónok, de beszédeivel nem idegeníti el a tömeget egy kicsit sem (vö. Kr. bevehetetlen beszédeivel), hanem a széles rétegeket megnyeri. A Bibliának kiváló ismerője (mint az ördög maga is), kívülről fogja azt tudni.⁴⁰ Mivel Ő egy ember, akit a Sátán magának elkülönít,

³⁶ Grudem 2000, 1104.

³⁷ A legpuritánabb magyarázatot ki is hagytam: e szerint a 26. v-ben az egész Izrael mégiscsak testi Izr. ugyan, de az egész nem bizonyos, hogy száz százalékot jelent, lehet, hogy csak „legnagyobb részt”, egy általánosító értéket.

³⁸ Sebestyén 1994, 5. kötet, 45.

³⁹ Heyns 1925, 397.

⁴⁰ Sebestyén 1994, 5. kötet, 45.

a Háromság hüposztatikus egysége mintájára, ezért kapcsolatban fog állni alvilági lelkekkel, miként Krisztus az Atyával. Így tudomására fognak jutni ismeretlen titkok (pl. földmélyi kincslelőhelyek). Egyéb csodákat is tesz.⁴¹ Egyes modern, de a régi mintáján haladó elképzelések szerint a teljes világot uralma alá hajtja (világbirodalom), és a római egyház egészét is. A kereskedelmi és társadalmi világot is bekebelezi (a Jel. 13. bélyege), és nem csak magát, de az ember nagyságát is hirdeti (a ker. önmehtagadással szemben).⁴² Mindez a kép az Antikrisztusról egy rendkívül konkrét ábrázolást ad. A későbbiek folyamán azonban ez a megközelítés ellentétjére fordult, és elkezdtek az Ellenkrisztust tisztán archetípusnak, irányzatnak, eszmének tartani, esetleg személyek sorozatának, de semmiképpen sem egyetlen konkrét személynek.

Ez főleg bizonyára annak köszönhető, hogy jóval nagyobb figyelem terelődött a János leveleiben szereplő többes számú „antikrisztusokra” (ἀντίχριστοι πολλοί). Ráadásul egyedül nála fordul elő a szó is. E tény figyelembevételével el kell ismerni, hogy az ellenkrisztus kifejezéssel elsődlegesen nem konkrét személyt akart a szentíró kifejezni. Ha még ehhez hozzá vesszük, hogy a Jelenések könyvében szereplő fenevadak (Jel. 13.) is nagy valószínűséggel hatalomtípusoknak a szimbólumai, úgy tűnik, hogy a személyes Antikrisztus elmélete alól teljesen kihúztuk a talajt. Ugyanis logikusnak látszik feltételezni, hogy a Jelenésekben szereplő első fenevad, amelyik a tengerből jön elő, a tengeri fenevad, valójában a mindenkori világi (szekuláris) istenellenes hatalmaknak a kifejeződése. Ez műveli, hogy nélküle nem adhat és vehet a lakosság. Ugyanígy, a második fenevad - amelyik a földből jön elő, a szárazföldi fenevad – a mindenkori egyházi istenellenes hatalmat, azaz a *tévtanító egyesüléseket* testesíti meg. Először, a reformáció idején kizárólag a római egyházat értékelték antikrisztusinak,⁴³ azonban ezt a felfogást ki lehet tágítani, és azt mondani, hogy a pápaságban csak antikrisztusi elemek vannak.⁴⁴ Ez a gondolatmenet érvényesíthető a torzító protestáns irányzatokra is. A szárazföldi fenevad krisztusszerűen (báránként előadva magát)⁴⁵ prófétál, azonban a mondanivalója már teljesen másféle (sárkányhoz való hasonlóság).⁴⁶ Ugyanez a negatív egyházi hatalmi jelleg állítható a Babiloni hetéráról is (Jel. 17), aki az egyház ellenszenves karikatúrája, mivel az egyház egy szűz mátká, Kr. jegyese.⁴⁷

A dolgok azonban nem egészen ilyen egyértelműek. Már a Jelenések

⁴¹ Sebestyén 1994, 5. kötet, 45.

⁴² Heyns 1925, 397.

⁴³ Hodge 2008, 3. kötet, 836.

⁴⁴ Berkhof 1996, Általános eszkatológia I. B. 4.

⁴⁵ Jel. 13:11 közepe.

⁴⁶ Jel. 13:11 vége.

⁴⁷ Hodge 2008, 3. kötet, 828.

fenevadjainak jelképes értelmét is meg lehet kérdőjelezni (részlegesen vagy teljesen), például azon a ponton, amikor arról olvasunk, az idők végén a szentségtelen háromság (Sárkány, Fenevad, Sárkány-bárány) teljes valójukban a tűznek tavába vettetnek (Jel 20:10), amiről azt olvassuk, hogy egyének kerülnek bele (legyenek azok emberek, vagy közléplények (Mt25:41)).⁴⁸ Továbbá egyes más helyeknél már tagadhatatlan az Antikrisztus személyessége. Ide sorolható Dániel hetedik fejezete, ahol tetten érhető Antiokhosz Epiphánész megjelenítése mögött egy helyen (a 36. v-ben, ami nem vonatkozhat Antiokhoszra, hiszen ő nem magasztalta fel magát minden Isten fölé).⁴⁹ De a legegységelműbb előfordulás a Dán 7. részében található (25. v.), ill. Pál híres sorai a thesszalonikaiakhoz a törvénytaposóról.⁵⁰ E két hely miatt *elkerülhetetlennek látszik, hogy mégiscsak elismerjünk valamilyen formában egy személyes Antikrisztust is. Noha ez a koncepció nem zárja ki sem a sok antikrisztusi személy, sem a sok antikrisztusi irányzat meglétét - amiket főntebb felhoztunk - azonban kiegészíti azokat.* Még feltétlenül meg kell jegyezni, hogy e végső törvénytaposónak, nagybetűs Antikrisztusnak a pontos tulajdonságait nem ismerjük, az általános evangélium-ellenességen túl tehát minden spekuláció tárgya marad. Azért, mert a legtöbb bibliai hely, ami konkrét információt közölhetne róla, „csupán” az *antikrisztusi típusra* értendő. Az is kétségbe vonható, hogy a konkrét Antikr. Kr. életét minden egyes pontban ellentétesen utánozná.

A konklúzióm mindebből kifolyólag tehát az, hogy még ha a gyanúja fel is merülne életünkben az Antikrisztus megjelenésének, nem tudjuk kizárni, hogy nem csak egy antikrisztusról van-e szó, tehát csak egy előfutárról, akik minden korban megjelennek. Itt elég, ha Néróra, Leninre, vagy Kim Ir Szenre gondolunk.⁵¹ *Mi ennél fogva semmiképpen se tudjuk meghatározni, hogy csak egy ciklikus jelről van-e szó - ami inkább tartozik a politikai nyomorúságok próbatételeihez -, vagy egy nem-ciklikus, egyszeri előjelről.*

Még két csoportról nem ejtettünk szót. Ezeket járulékos, ill. kapcsolható jeleknek, és speciális ókori jeleknek nevezem. A *kapcsolható jelek* szóösszetételt azért használom, mert e jelek mindegyike már egy korábban felsorolt jel alá tartozik. Ezek legtöbbje a 2Thessz 2 Antikrisztusról szóló perikópájában szerepel. Ilyen a kathekón megjelenése, vagyis az a valaki vagy valami, aki késlelteti az

⁴⁸ Berkhof 1996, Általános eszkatológia I. B. 4.

⁴⁹ Hodge 2008, 3. kötet, 825.

⁵⁰ 2Thessz 2:3-8.

⁵¹ Aki esetleg azt vetné ellen, hogy ő az Antikrisztusnak nem regionális, hanem teljes globális hatalmat képzel, ez esetben látszólag felismerhető az Antikrisztus. Ám rögtön hozzá kell tenni, hogy ehhez politikai aspektusból világdiktatúrára van szükség, vallási aspektusból pedig valakinek egyszerre kellene magát kiadnia Messiásnak, Ísának, inkarnálódott Visnunak, és visszatért Krisztusnak, hogy minden világvallást megnyerjen. Ráadásul elviekben sem látom, hogy mi zárná ki, hogy ilyen fantasztikus szereplések ne ismétlődjenek, ha egyszer már bekövetkeztek.

Antikrisztus eljövételét. Csak említés szintjén térnék ki ennek fogalmára, mivel az Írás egyik része sem világosít fel bennünket arról, hogy pontosan mit kellene érteni alatta. A magyarázók hajlamosak voltak a római birodalmat megtenni ennek, ami visszafogta az antikrisztusi római pápaságot. Azonban ez meglehetősen valószínűtlen, tekintve, hogy egy ördögi hatalom egy másik ördögi hatalommal, ilyen diametrális ellentétben nem állhat. Arról nem is beszélve, hogy a korai pápaság még korántsem lehetett annyira „ördögi”, mint a reformátorok idején létező, mivel az őskeresztény tisztasághoz jóval közelebb állt, tegyük hozzá, akárcsak az összes többi akkor meglévő keresztény csoport. Számomra Pap Géza magyarázata az elfogadhatóbb, aki egy kormányzó angyalnak felelteti meg a Visszatartót⁵² – jóllehet tény, hogy erre sincs semmi bibliai utalás. Azután ilyen jel a szakadás, vagy hitehagyás. Ennél is nehezen különíthetünk el egyetlen szörnyű szakadást. Református hitünk alapján rögvést említhetünk négy, egyformán szörnyűt is. Egyik, amikor az ősi zsinati kereszténység fokozatosan eltért a Bibliai elvektől (az egyetemes zsinataink után). Második, amikor a római patriarchátus engedetlensége miatt leszakadt a keletiektől (1054). Harmadik, a reformáció mozgalma kénytelen volt leszakadni a római tömbről, mivel az nem hagyta magát megreformálni belülről (16. szd.). Negyedik, a protestantizmus „ezerfelé” szakadt, sokszor a fundamentális doktrínákat illetően is (kvékerek, mormonok, jehova tanúi). A jeruzsálemi zsidó templom helyreállításának próféciája szintén a thesszalónikai szövegrészben van elrejtve, amikor a taposó beül Isten templomába. Ezen gondolat tarthatatlanságával már foglalkoztunk a zsidók nemzeti megtérésénél (tehát a templom nem jeruzsálemi templomnak, hanem az egyháznak értendő). Végezetül ide tartozik Kr. jelének megjelenése az égen, közvetlen eljövetele előtt – amit az égi jelekhez sorolhatnánk. E jel alakja kapcsán felvetődött a kereszt és a kard is.⁵³ Érdekes, hogy a khírhó jel nem. Arról a magyarázatról, miszerint az Emberfia jele az égen, Ő maga,⁵⁴ viszont joggal állítható, hogy erőltetett, mivel összemossa az előjelet a jelzett eseménnyel.

Az utolsó csoportom, a *speciális jelek* csoportja, számunkra nem bír sok relevanciával, mivel ezek Kr. mennybemenetele után száz éven belül megtörténtek. Ide tartozik, a jeruzsálemi templom lerombolása, továbbá Péter apostol megöregedése.⁵⁵

Mi hát a végső konklúzió? Mindenképpen az, hogy a megelőző jelek egyedi értelemben nem ismerhetőek fel, így a parúzia nem űzhető el a távoli jövőbe

⁵² Pap 1999, 109.

⁵³ Sebestyén 1994, 5. kötet, 47.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Erickson 1990, 1193.

(legfeljebb egy válsághelyzet idejére, ami viszonylag gyakran fordul elő). Viszont bizonyos ismétlődő jelek meglehetősen gyakorta tapasztalhatóak. Ezek szerepe egyértelműen nem az, hogy hiábavalóan számolgassuk ama nap idejét,⁵⁶ vagy, hogy kezdjünk el rá készülni, de csak az utolsó pillanatban. Hanem rendeltetésük az lehet, hogy minden egyes jelről, és minden egyes eseményről, ami a megelőző jelekkel kapcsolatba hozható, Krisztus közelgő visszajövele jusson eszünkbe, ami jóformán bármikor elérkezhet – nem azért mert nincs egyedi előjelekhez kötve, hanem azért, mert emberi hatalmunkban nem áll e jelek beteljesülését követni. Ezt megfogalmazhatjuk úgy is, hogy *a parúzia objektíve (Isten szemszögéből) nem történhet meg bármikor, viszont szubjektíve (emberi szemszögéből) bármikor bekövetkezhet.*

⁵⁶ Oosterzee 2010, 795.